BELGİ

Sayı 23 (Kış 2022/I)

DOI: 10.33431/belgi.1020536 **Araştırma Makalesi/**Research Article

TÜRKİYE'DE ULUS DEVLET İNŞA SÜRECİNDE (1923- 1950) KADIN ASKER VE ASKER ANNESİ TARTIŞMALARI

WOMEN SOLDIER AND SOLDIER MOTHER DEBATES DURING THE NATION-STATE BUILDING PERIOD IN TURKEY (1923-1950)

Zeynep Banu DALAMAN*

Geliş Tarihi/Received:08.11.2021 **Kabul Tarihi/Accepted:** 21.12.2021

DALAMAN, Zeynep Banu, (2022), "Türkiye'de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923- 1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları", Belgi Dergisi, S.23, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2022/I, ss. 47-71.

Öz

Dünyanın birçok ülkesindeki düzenli ordularda, zorunlu askerlik hizmeti erkek nüfusa yöneliktir. Kadınlar için düzenli orduda askerliğin zorunlu olduğu ülkelerin sayısı azdır. Bu çalışma, erken Cumhuriyet döneminde gündeme gelen ancak uygulamaya sokulamayan kadınların zorunlu askerlik hizmeti tartışmaları üzerine odaklanmıştır. Kadınların ulus inşaasındaki rolü ve kadınların askerliğine ilişkin tartışmalar I. Dünya Savaşı sırasında derinlik kazanmıştır. Bu tartışmalar aslında kadının kamusal alandaki yeri, Batı'dan alınan bir takım modern kadın imgelerinin iç içe geçmesi ve "Türk kadını nasıl olmalıdır?" tartışmalarının da bir parçasıdır. Bu tartışmaları tek parti dönemi içinde ikiye ayırmak gerekmektedir. Türk kadınına seçme ve seçilme hakkının tanındığı 1923-1935 arası dönemde söz konusu tartışmanın, eşit vatandaşlık kavramı üzerinden "erkekler ne yapıyorsa kadınlar da onu yapabilir" bakış açısı üzerinden yürütülmüştür. Bu dönemde kamusal alanda kadın erkek eşitliğini kapsayan eğitim hakkı, seçme ve seçilme hakkı, eşit koşullarda çalışma hakkı gibi konuların yanında zorunlu askerlik konusu da tartışılmıştır. 1935 sonrası ise bu tartışmalar aniden yok olmuş, hatta bu hakların kazanılmasında büyük katkı sağlayan Türk Kadınlar Birliği kapatılmış ve Türk kadınına ataerkil yapı içinde yeni iş bölümünde "iyi eş", "iyi anne" rolü verilmiştir. 1935 sonrası ise kadınlar kamusal alanda "kadın asker" idealinden "asker yetiştiren anne", "ideal eş" konumuna geçmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu savaş tehdidinin bir sonucu olarak 1939 tarihli seferberlik kanunu kapsamında gerekirse kadınlar dahil tüm vatandaşların askerlik görevi ile cepheye çağırılması söz konusu olmuştur. Savaş sonrası dönemin eğitim politikalarında, orta öğretimde askerlik derslerinin ve üniversiteli kadınlara askerî eğitim içeren kursların varlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada "Ataerkil pazarlık" kavramı üzerinden tarihsel süreçte "kadın-asker" söyleminin "asker-annesi" söylemine dönüşmesi süreci birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Zorunlu Askerlik, Ordu, Türkiye, Kadın Asker, Asker Annesi.*

*Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ayvansaray Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, banudalaman@ayvansaray.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6691-0782).

Abstract

In regular armies in many countries of the world, compulsory military service is for the male population. The number of countries where military service is compulsory for women in the regular army is few. This study focuses on the debates on the compulsory military service of women, which came to the fore in the early Republican period but could not be put into practice. Discussions on the role of women in nation-building and women's military service deepened during World War I. These discussions are actually the place of women in the public sphere, the intertwining of some images of modern women from the West, and the question "How should a Turkish woman be?" is also part of the discussion. It is necessary to divide these discussions into two within the single-party period. In the period between 1923 and 1935, when Turkish women were given the right to vote and be elected, it is seen that the discussion in question was carried out over the concept of equal citizenship, from the perspective of "women can do what men do". In this period, besides the issues such as the right to education, the right to vote and the right to be elected, the right to work under equal conditions, which cover the equality of women and men in the public sphere, the issue of compulsory military service is also discussed. After 1935, Turkish women were given the role of "good wife" and "good mother" in the new division of labor within the patriarchal structure. In this period, women have passed from the ideal of "women soldier" to "mother who raises soldiers" and "ideal wife" in the public sphere. As a result of the war threat posed by the Second World War, all citizens, including women, were called to the front for military service, if necessary, within the scope of the 1939 expedition law. In the education policies of the post-war period, the presence of military courses in secondary education and military training courses for university women draws attention. The process of transforming women-soldier rhetoric into soldier-mother in the historical process through the concept of “patriarchal bargaining” will be discussed using primary and secondary resources.

Keywords: *Compulsory Military Service, Army, Turkey, Woman Soldier, Soldier Mother*

GİRİŞ

Dünyanın birçok ülkesinde askerlik hizmeti zorunlu kabul edilmektedir. Bu ülkelerin çoğunda düzenli orduda askerlik yapma zorunluluğu erkek nüfusa yöneliktir. Kadınlar için düzenli orduda askerliğin zorunlu olduğu ülkelerin sayısı azdır. Bu ülkelerden, İsrail sürekli ve Ermenistan, savaş ve çatışma riski söz konusu olduğunda, ülke nüfuslarının azlığı gerekçesiyle kadınları zorunlu askerlik kapsamına almaktadır. Diğer ülkeler ise Yeşil Burun Adaları, Çad, Çin, Eritre, Norveç, Kuzey Kore ve İsveç'tir. Çok fazla ortak noktası olmayan bu ülkelerin kadınlara yönelik askerlik uygulamalarında, "savaş riskine dayalı zorunluluk", "kadınlara tüm mesleklerde olduğu gibi askerlikte de fırsat eşitliği sağlanması", "ideolojik gereği cinsiyetçi davranmama" gibi gerekçeler söz konusudur. Bazı ülkeler ise kadın nüfusunun; lidere, devlete, devlet ideolojisine saygı ve sadakatlerinin göstergesi olarak, sadece kadınların olduğu askeri birlikler kurmuşlardır. Bu birlikler, kadınların birçok kamu hizmetine ve görevine erişmekte zorlandığı ülkelerin ve liderlerinin adeta ülke markasını geliştirme aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Nitekim 2011 Arap Baharı sırasında ölen Libya'nın eski lideri Muammer Kaddafi, kendisini gayri resmî olarak "Amazon Muhafızları" veya "*el-Rahibat el-Thawriyat"* olarak adlandırılan ve tamamı kadınlardan oluşan bir muhafız birliği ile kuşatmıştı. 1980'de Kaddafi, Libya gibi bir ülkenin ne kadar ilerici olabileceğini dünyaya göstermek için kadınlar için zorunlu askerlik hizmeti yaratmıştır.[1] 1981'de başlayan bu uygulama "Libya kadınlığının vücut bulmuş hali" ya da "Kaddafi'nin fantezisi" olarak yorumlanmıştır.[2]

Türkiye'ye gelince kadınların gönüllü askerlik yapmaları konusu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar girmektedir. II. Meşrutiyet yıllarında kadınların kimliklerinin oluşmasında savaşların ayrı bir rolü olmuştur. 1912-1913 Balkan Savaşı ile birlikte başlayan uluslaşma süreci kadın erkek ayrımı gözetmeksizin kitlelere yeni bir bilinç aşılamıştır. Bu dönem ile birlikte kadınları da hem cephelerde hem cephe gerisinde seferber olmaya başlamıştır. Osmanlı toplumunda kadınlar ilk kez siyasî nitelikte kadın toplantılarıyla örgütlenmeye başlamışladır.[3] Kadınların Kurtuluş Savaşı'nda verdikleri mücadele aslında, dünya tarihindeki savaş ya da devrimlerde görülen, vatanın savunulması sırasında kadınların erkeklerin yanında yer alma çabasının bir parçasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde peşi sıra yaşanan muharebeler, kadınların cephe gerisinde ve geri hizmet sınıflarındaki varlığını ön plana çıkarmıştır. Bu gereklilik, kadınların askerliğe yakıştırılmalarını veya toplumda kadınların asker olarak kabullenmesini kolaylaştıracak propaganda çalışmaları yapılmasını sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Kuvayı Milliye bu propagandaların yumuşattığı toplumsal anlayış ve kabullerden yararlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında "kurtuluş" ve "istiklal" için yapılan propaganda faaliyetlerini kadınlara yönelik de yapılmıştır. Kadınlar bu temelde cephede ve cephe gerisinde mücadele etmeye davet edilmişlerdir. Bu propaganda aynı zamanda ulusal kimlik inşasının en önemli unsurlarından birisi olmuştur. Bu çağrılar kadınlar üzerinde büyük bir etki yaratmış, Osmanlı kadınları teşkilatlanarak cephede ve

1 Sandi J. Davies (2016). Women in the Security Profession: A Practical Guide for Career Development. Butterworth-Heinemann, s. 146.

2 Daniel Kawczynski (2011). Seeking Gaddafi: Libya, the West and the Arab Spring. Biteback Publishing.

3 Zafer Toprak (2014). Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014

cephe gerisinde gönüllü olarak asker olmuşlardır.[4] Dönem edebiyatına katkı sunan kadın mücadelesinin de öncülerinden Halide Edip Adıvar, 1922 yılında İkdam gazetesinde yayınlanan *Ateşten Gömlek* romanında kadına erkeğin yanında yeni bir alan açılması konusunu dile getirmiştir.[5] Bu alan hemşire, öğretmen ya da gazeteci olarak ama kadın olarak hayata katılabileceği, katkıda bulunabileceği alanlar olmuştur. Burada kadının asker olarak cepheye gitmesi değil ama kamusal alanda var olmasına yönelik bir dönüşüm işaret edilmektedir. Romanın kahramanı Ayşe günlük ev işlerinin yanı sıra, ata binmekte, silah talimi yapmakta, askerlerle yaşamakta ve erkek gibi giyinmektedir.[6]

Savaş, çatışma ya da iç savaş gibi durumlarda kadınların erkeklerle bir arada mücadele verdiklerinin örnekleri çok fazladır. Aynı şekilde Türk kadını da emperyalizme karşı verilen bağımsızlık mücadelesi olan Kurtuluş Savaşı'nda erkekle yan yana, omuz omuza savaşmıştır. Türk kadınının mili mücadelede katkıları azımsanmayacak kadar çoktur.[7] Dernekler aracılığıyla örgütlenerek mitingler düzenlemekten, cephe için malzeme üretmekten, cephede savaşan askerlere erzak, su ve mühimmat taşımak, cephede yaralılara hemşirelik yapmaktan ve düşmana karşı fiilen savaşmak gibi birçok görevde bulunmuşlardır.[8] Cephede düşmana karşı savaşmak gerçekten Türk kadınının gerektiğinde askerlik görevini de erkekler gibi yapabileceğinin göstergesi olmuştur. Ancak, tüm dünyada olduğu gibi kadın haklarının Osmanlı toplumunun ataerkil yapısı içinde gelişen, başta erkekler tarafından ortaya atıldığı ve onların koyduğu sınırlar içinde tartışıldığı görülmektedir.[9] Bu çalışmada, Deniz Kandiyoti'nin ataerkil pazarlık kavramı üzerinden tarihsel süreç içerisinde kadın-asker söyleminin asker-annesine dönüşme süreçleri birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak ele alınacaktır.1945 sonrası için kaynakların yanı sıra o döneme tanıklık etmiş kadınların yakınlarıyla sözlü tarih çalışması yapılmıştır.

Deniz Kandiyoti "ataerkil pazarlık" kavramıyla kadınların engellenmelerle karşılaştıklarında geliştirdikleri mücadele ve örgütlenmelerden bahsetmektedir.[10] Kandiyoti'ye göre, kadınlar ataerkilliğin farklı biçimleri ile karşılaştıklarında bunu aşmak için farklı oyunlar kurmaktadır. Ataerkil baskı karşısında kadınlar somut, bazen de edilgen direniş stratejileri geliştirirler. Aslında bu kavram, kadınların haklarını savunmak için içinde bulundukları sistemin mantığının bir ürünüdür. Bütün egemenlik sistemlerinde olduğu gibi erkek egemenlik sistemlerinin de hem koruyucu, hem baskıcı öğeleri vardır ve her sistem içinde kadınların da kendi güç ve özerklik kaynakları mevcuttur. Dolayısıyla onları eziyormuş gibi görünen sistemlere kadınlar da erkekler kadar bağlı olabilir. Bu durumda dayatılan ataerkil kurallara karşı çıkıp onları yeniden üretip dönüştürebilirler.[11] Kadın

4 Feyza Kurnaz Şahin (2019). "Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 44, s. 217-243.

5 Ahmet Metehan Şahin (2019). "Millî Mücadele'den Millî Kimlik İnşasına: Ateşten Gömlek". Türkiyat Mecmuası 29, December: 151-168.

6 Hülya Argunşah (2016). Kadın ve Edebiyat/Kendini Yazmak, s.175.

7 Berrin Bayburt & Doğan Duman (2020)."Milli Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, s.1705.

8 Harun Aydın (2015). "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de kadın." Current Research in Social Sciences 1.3, s. 67.

9 Zeynep Banu Dalaman (2021). "Osmanli Toplumu Son Döneminde Kadın Dergileri ve Feminist Uyanış Feminist Awakening Through", in Küreselleşen Dünyada Kadın ve Siyaset II (pp. 11-22). Transnational Press London, s.21.

10 Zeynep Banu Dalaman (2020). Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri. 2020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 312.

11 Deniz Kandiyoti (1997). "Giriş, "Bir Alanın Öyküsü: Kadın Araştırmalarının Gelişimi", Cariyeler, bacılar, yurttaş-

ve askerlik ilişkisinde, "asker de olabilen kadın" vurgusu, feminist bir hak savunuculuk dayanağı olarak vurgulanmıştır, ama beraberinde değişen toplum ve ekonominin ihtiyaçlarına karşılık vermeye çalışan paradigma dönüşümüne yönelik bir çaba da söz konusudur. Birinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu tahribat sonrasında üretimin yeniden ivme kazanmaya başladığı bir anda İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, erkeklerin silahaltına alınması ile sonuçlanmıştır. İşte bu aşamada, "kentli işsiz kadınlar", eksik işgücünü tamamlayacak seçenek olarak kabul edilmiştir. Bu yönelim bir taraftan üretimde ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamakta diğer taraftan savaş psikolojisinin kadınlar üzerinde yarattığı korku ve yalnızlık duygusunu önlemektedir. İngiltere, Avustralya ve ABD, her iki amacı da gözeterek, "Women's Land Army" kampanyalarını düzenlemişler kadınların askerî üniformalı, şık görsellerinin kullanıldığı afişler hazırlamışlardır.[12]

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yenidünya düzeninin doğurduğu ulus-devletlerin politikalarının şekillenmesinde kadınlara ilişkin sorunların çözümü de önemli bir rol oynamıştır.[13] Türk modernleşmesinde de kadınların siyasal etkinlikleri paradoksal olarak siyaset alanının meşru aktörleri olma sürecinden dışlanmaları için bir araç rolü oynamışlardır. Yeşim Arat'ın "Ataerkil Paradoks"[14] isimli çalışmasında ortaya koyduğu gibi yeni rejim altında kadınların yalnızca tek parti rejiminin izin verdiği kadar siyasal aktörler haline gelmeleri mümkün olmuştur. Kadınların askere alınması mevzusu ise tüm bu tartışmalar içinde milli mücadeleye vurgu yapılarak kadınların siyasi haklarını alırken hem erkekler, hem kadınlar tarafından devamlı gündeme getirilmiştir. Nira Yval-Davis'e göre kadınların millet içinde kadınların durumu muğlak bir durumdadır. Genelde, "topluluğun birliğini, şerefini, savaşa gitmek gibi belli milli ve etnik projelerin varoluş nedenlerini simgelerler".[15] Jayawerdana[16] sömürge ya da Batı'ya ekonomik olarak bağlı ülkelerde kadınların yönlendirildikleri feminist hareketlerin anti-emperyalist ve milliyetçi mücadeleler, laikliği hedefleyen yeni toplumsal reformların düzenlenmesi ve orta sınıfın doğuşuyla bağlantılı olduğunu göstermiştir.[17] Chatterjee'nin bu yüzyılın başındaki ulusal bağımsızlık mücadelelerinde milliyetçiliğin, "kadın sorunu" adı altında toplumsal bir söylem alanı açtığını ve kadın hakları söyleminin milliyetçiliğin sağladığı alanda mümkün olduğu savı, bu dönemde kadın haklarından bahsederken kadınların milli mücadelede gönüllü asker olmalarına referansla yeni kurulan cumhuriyet idaresinde de asker olma tartışmalarını açıklar niteliktedir.[18] Bu tartışmalar Kandiyoti'nin bahsettiği şekilde kadınlara alan açarken Arat'ın bahsettiği paradoksu da beraberinde getirmektedir.

---

lar. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul, s. 7-10.

12 Samet Kavoğlu, (2018). "II. Dünya Savaşı'nda Kadınlara Yönelik Hazırlanan Afişlerin Göstergebilimsel Çözümlemesi: "Women's Land Army" Örneği", Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Sayı/Issue: 29, ss. 111-124.

13 Deniz Kandiyoti (1991). "Introduction". In Deniz Kandiyoti, (ed.) Women, Islam and the State, London, Macmillan, s. 1-21; Partha Chatterjee (1990). "The Nationalist Resolution of the Women's Question", in (Eds.) K. Sangari, Vaid. Recasting Women: Essays in Indian Colonial History, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.

14 Yeşim Arat (1989). The patriarchal paradox: Women politicians in Turkey. Fairleigh Dickinson Univ Press.

15 Nira Yuval Davis (2010).l. "Cinsiyet ve millet." İletişim, İstanbul , ss.93-97.

16 Kumari Jayawardena (1988). "'So Comrade, What Happened to the Democratic Struggle?': Thoughts on Feminism and the Left in South Asia." Economic and Political Weekly , ss. 2131-2132.

17 Aktaran Yaprak Zihnioğlu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s.7.

18 Partha Chatterjee (1990). "The Nationalist Resolution of the Women's Question", in (Eds.) K. Sangari, Vaid. Recasting Women: Essays in Indian Colonial History, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.

B- Kadınlar Zorunlu Askerlik Yapmalılar mı?

1. Milli Mücadele Yıllarında Kadınlar: Mili Kongre, Kadın İşçi Taburu Çağrısı

Kadınların orduya katılmalarında, batıda gelişen birinci dalga feminizmin etkisiyle özellikle II. Meşrutiyet'le öncesinde gelişen Osmanlı kadın hareketinin etkisi büyüktür. Bu etkiyi Kurtuluş Savaşı'nda cephede ve cephe gerisinde çalışan kadınların durumlarından biliyoruz. 1930'lara kadar süren 1. dalga kadın hareketi, daha çok orta sınıf, iyi eğitimli, kentli kadınlar çevresinde ilerlemiştir. Bu dönemde, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, kadınlara yönelik eğitim ve iş imkânı, eğitimli ve geleneksel kadın rolüne uygun işlerdeki kadın sayısı artmıştır.[19] Bu dönemde kadınların kamusal alanda rahatlıkla çalışabildikleri meslekler olarak hemşirelik ve öğretmenlik ön plana çıkmıştır. Böylece toplumsal yaşamdaki etkinliklerinin artmasına paralel olarak kadınların toplumdaki sesleri duyulmaya başlamış, kadınlar aile ve toplumdaki konumlarını sorgula imkânı bulmuştur. Kadın dernekleri etrafında toplanmaları ve çıkardıkları kadın yayınlarıyla örgütlülükleri artmış, kamusal alanda erkeklerle eşit haklara ve çalışma olanaklarına erişmek için mücadele vermişlerdir. Bu akımın savunucuları, daha fazla eğitim, sosyal hayata daha fazla katılım ve kadının aile içindeki konumunun iyileştirilmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır. Birçok kadını etkileyen ve desteklerini alan bu etkinlik ve talepler geniş bir çerçevede yankı bulmuştur. Birinci dalga kadın hareketinin erkeklerle eşit haklara sahip olma istekleri ile 1. Dünya Savaşı'nın aynı döneme denk gelmesi aslında kadınlara ataerkil pazarlık alanında yer açmıştır. Savaşta erkeklerle aynı kapasite ve yeteneğe sahip olduğunu göstermek isteyen kadınlar, Birinci Dünya Savaşı'nda ağır kayıplar yaşayan orduların, başta geri hizmet sınıflarında olmak üzere personel ihtiyacını temin noktasında savaş meydanlarında yerlerini almışlardır.[20]

Birinci Dünya Savaşı'nın bir uzantısı olarak Anadolu'da devam eden Milli Mücadeleye Türk kadınlarının katkısı da bu şekilde olmuştur. Kadınlar Meşrutiyet yıllarında örgütlenmeye başlamışlar ve Milli Mücadele esnasında ve sonrasında etkin olarak çalışmışlardır. "Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti", "Teali-i Nisvan Cemiyeti", "Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisaiyye", "Müdafaai Hukuki Nisvan Cemiyeti", Osmanlı feministlerinin kadın hukukunu savunmaya yönelik girişimler arasında sayılabilir. Hilal-i Ahmer Kadınlar Şubesi, gerek Balkan savaşlarında gerekse 1. Dünya Savaşı'nda cephe gerisinde büyük faydalar göstermiştir. Bunlardan bir tanesi olan "Asker Ailelerine Muavenet Cemiyeti" seferberlik nedeniyle geride yoksul kalan ailelere yardım etme amacını taşımaktaydı.[21]

Bu dönemde Osmanlı kadının kaderi yeniden çizilmiştir. Seferberlik nedeniyle askere giden erkekleri yerine savaş ortamı o güne kadar erkeklerin alanı olan iş sahalarını kadınlara açmıştır.[22] Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın girişimiyle 1916

19 Çiğdem Akgül (2010). Cinsiyet ve Militarizm. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

20 Akgül, a.g.e., ss. 135-136.

21 Zafer Toprak (1988). "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", Tarih ve Toplum 9.51 s.162. Hilal-i Ahmer ve buna bağlı kadın şubelerinin Trablusgarp, Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'deki faaliyetlerine ilişkin olarak bkz. Padişahın Himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 Yıllığı, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer İcraat Raporları 1914-1928, Haz. Murat Uluğtekin, M. Gül Uluğtekin, Türk Kızılayı Yayınları, Ankara, 2013. Kenan Özkan, İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923), (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2020, s. 569-575.

22 Zafer Toprak (2017). Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928. Doğan Egmont Yayıncılık, s.52.

yılında "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyyesi" kurulmuş ve bu cemiyet aracılığıyla resmi olarak ilk defa kadınlar gönüllü olarak askere alınmıştır.[23] İstanbul'da Birinci Ordu tarafından oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu'na kadınlar işçi olarak geri hizmette çalışmışlardır. Erkeklerin cephede olması ve belki de şehit düşmeleri sonucunda ailenin reisi konumuna gelen kadınlar bu şekilde hem vatana hizmet etmekte hem de bu istihdam imkanıyla ailelerini geçindirebilme fırsatı bulmuştur. Vakit Gazetesi'nde şu şekilde yer almaktadır:

> *"Kadınlarımız ... nihayet şimdi askerlik hayatına dahil olmak üzere bulunuyorlar. Taburun oluşturulmasında esas amaç kadınların bu suretle bizzat geçimlerini sağlamayı da deneyim etmeleridir. 1918'in Şubat ayında gazetelerde yer alan çağrıya göre orduya işçi olarak istihdam edilecek kadınların, 18-30 yaş arası Osmanlı uyruğu ve "güçlü kuvvetli" olması gerekir. Ehl-i namus ve iffetten olduğu mahalli mercilerce belgelenmeli ve "kucakta taşınır çocuğu" bulunmamalıdır."*[24]

Kadınlar taburda askerlik taliminden muaftılar ancak, "adab-ı muaşeret", amirlerin önünde "idare-i kelam ve tavır ve hareket" hususlarında düzenlenecek bir program dairesinde kışlalarda talim ve terbiye görmüşlerdir.[25] Hatta gazetelerde 1. Kadın İşçi Taburu'nda çalışan kadınların rütbeleri ve üniformaları da tartışılmaktadır:

> *"İşçi kadınlar içinde onbaşı, çavuş ve başçavuş rütbesini haiz o]anlar yakalarına kırmızı çuhasız ve sırma şeritsiz sarı yıldız takarlar. Onbaşıların bir, çavuşların iki, başçavuşların üç yıldızı vardır. Nefer düzeyindeki işçi asker kadınların yakalarında işareti yoktur."*[26]

Modern öncesi dönemde askerlik erkeklerle özdeşleştirilen bir meslek olmakla birlikte savaşta bu durum ortadan kalkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun dağılış döneminde ve milli mücadele döneminde kadınların vatan savunmasında oynadıkları roller dikkate alındığında millet açısından ordunun önemi ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde genel anlamda Osmanlı kamuoyu Balkan devletlerine karşı mücadele eden orduyu destekleyebilmek için mitingler düzenlemişler, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yardım toplamışlar, gönüllü olarak orduya katılmışlardır.[27] Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı İmparatorluğunun dağılışından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasına kadar devletin ve toplumun sürekliliğinde belirleyici bir rol oynamıştır. Ordu, sosyo-kültürel yapının bütün alanlarında düşünsel ve örgütleniş biçimi noktasında ve standart eylemler örüntüsünün oluşması sürecinde etkin olarak yer almıştır.[28] Atatürk kadın ve erkek arasında fiziksel güç bakımından bir farklılık olmadığını ve kadınların da askerlik yapabileceklerini savunmuştur. Atatürk'ün bu konudaki bakışı, Cumhuriyet döneminde toplumsal cinsiyet düzeninin temel biçimlendiricisi olarak milliyetçi söylemin içerdiği "ulus-asker anlayışı"nın

23 Toprak (1988). a.g.e., s.163.
24 Vakit, 8 Şubat 1918, s. 2.
25 Toprak (20179. a.g.e., s. 54.
26 Vakit, 11 Şubat 1918, s. 1.
27 Erol Köroğlu (2004). Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, ss. 35-37.
28 İkbal Vurucu (2011). "Türk Silahlı Kuvvetlerinde Kadın Olmak", 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, (Erişim Tarihi: 18.9.2021: https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turk-silahli-kuvvetlerinde-kadin-olmak)

bir göstergesidir.[29] Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen örneği, hem sembolik olarak kadınlarda asker-ulusun parçası olduklarının hem de orduya bizzat katılmak anlamında kadınların da asker olabileceklerinin göstergesi olarak asker-ulus özdeşleştirmesinin önemli bir parçası haline gelmiştir.[30]

2. 1923-1927 Kadınlar Vardır: Eşit Vatandaşlık Tartışmalarında Seçme Seçilme Hakkının yanında Kadınların Askere Gitmesi

1923'te Mustafa Kemal önderliğinde kurulan genç Cumhuriyet, gerilemesinin temel nedeni olarak görülen Osmanlı İmparatorluğu'nun köhnemiş geleneklerini yıkmaya çalışırken, kadınlar Türkiye Cumhuriyeti'nin Batılılaşma ve modernleşme özleminin simgesi haline gelmiştir. Bu dönem yayınlanan kadın dergileri ve gazetelerinde "asri kadın" tanımlanmış, her ne kadar tanımı üzerinde ortak bir kanaat oluşmamışa da genel anlamda okuma yazma bilen, ayakları üzerinde duran, ahlaki değerlere bağlı, çocuk terbiyesini iyi bilen bir kadın tipi yaratılmaya çalışışmıştır.[31] Buna bağlı olarak, kadınların toplumsal yaşamında önemli reformlarla Cumhuriyet bayrağı altında bir "devlet feminizmi" getirilmiştir.[32] Devlet feminizmine giden yolda kadınların 1923- 1927 tarihleri arasında oldukça büyük mücadeleler verdikleri dönem, kadın tarih çalışmalarında ortaya konmaktadır. Kadınların hak arama alanında yoğun bir biçimde etkin olduğu 1923-1927 arası dönem Türkiye'nin tek-parti yönetiminin inşa edildiği bir döneme rastlar. Bu yönetimin doğasına uygun olarak yeni Cumhuriyet iktidarı siyaset alanında uygulamak istediği programı otoriter yöntemlerle topluma kabul ettirmiştir.[33] Bu otoriter yöntemleri devrimlerin doğasında olduğunu düşünenler vardır. Diğer yandan, Atatürk'ün karar verirken bilenlere danışan, muhalifleri ve halkı iknaya çalışan sivil zihniyetli bir siyasetçi görüşü de vardır.[34]

Kadın mücadelesinin ilk ve en somut kazanımı 1912 tarihli İsviçre Medeni Kanununu örnek alan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile çok eşliliğe son verilmesi, kadınlara medeni nikâh ve boşanma hakkı ile eşit mülkiyet hakları tanınması olmuştur. Kadınların hukuki haklarına ek olarak, cumhuriyet kadın modeli olarak imajları da gelişmiştir. Geleceğin Türkiye'sinin modern ve eğitimli kadını olmasının yanı sıra "Türk ulusunun anası" imajını da korumuştur. Ancak, bu ilerlemelere rağmen, reformları kontrol altına alan ve tabandaki feminist hareketi marjinalleştiren devlet olmuştur. Bu duruma Türkiye'deki resmi tarih yazınından örnek verilebilir. Resmi tarihte kadın haklarının Atatürk liderliğindeki cumhuriyetin kurucu kadrolarının "ilerici vizyonu" tarafından verildiğinden bahsedilmekte, ancak kadınların mücadelesi ve talepleri yer almamaktadır. Yakın zamandaki feminist tarih yazımı, Türk kadınların oy hakkını savunanların Cumhuriyet'in ilk günlerinden ve

29 Ayşe Gül Altınay (2016). "Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen." içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) Vatan Millet Kadınlar (2016), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 279.
30 Hurigül Eken (2010). Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar. Palet Yayınları, s. 82.
31 Feyza Kurnaz Şahin (2014). "Cumhuriyet'in Ilk Yıllarında Yayınlanan Dergilerde "Asrî" ve "Ananevî" Kadın Imgesi". Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi, Halide Edip Adıvar'ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına, 1, s. 100.
32 Şirin Tekeli (1986). "Emergence of the feminist movement in Turkey." The new women's movement, s. 180.
33 Tunçay, Mete (1999). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s. 405.
34 Bu tartışmanın detayı için bakınız: Cengiz Akseki (2012). "Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider." Belgi Dergisi 3: 265-293.

hatta daha öncesinden, İmparatorluğun son günlerinden kalma çalışmalarını ifşa ederek bu hipotezi çürütmektedir.[35]

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in kuruluş döneminde etkin olan Osmanlı son döneminde yetişmiş münevver kadınlar Nezihe Muhiddin önderliğinde devrin siyasal şartlarına uygun olarak "Osmanlı Türk Kadını" kimliğini "Türk kadını" kimliğine dönüştürmek istemiştir. Bu durum imparatorluk mirası "tebaa" anlayışından ulus devletin hedeflediği "vatandaş" kimliğinin yaratılması politikasına da uygun düşmektedir. Nezihe Muhiddin'in hayalindeki Türk kadını kavramı geniş kadın kitlelerini ve orta sınıfı içine almaktadır.[36] Nezihe Muhiddin'in daha geniş kadın kitlelerine yönelişi; İttihatçıların Balkan Savaşı sonrası "Anadolu" insanına yönelmelerinden esinlenerek "Anadolu kadının" ilgi alanı içine girmesi, aslında Osmanlı kadınlarının düşünüp de gerçekleştiremedikleri "idealin" yaşama geçirilmesi çabasıdır. Nezihe Muhiddin ve milli mücadelede bizzat bulunmuş kadınlar için yeni kurulacak cumhuriyette yeni yaratılacak Türk kadınının oluşturulmasında onlara çok iş düşmektedir. Bu dönem münevver kadınları büyük bir inanç ve çaba ile kadınların erkeklerle aynı haklara sahip birer vatandaş olduklarını duyurma hevesine kapılmıştır. Dönemin milliyetçi söylemine ve ulus yaratma sürecine kadınları da dahil ederek katkı sunmaya çalışmışlardır. Nitekim Cumhuriyet'in ilanından hemen önce, 16 Haziran 1923'te, "Kadınları Halk Fırkası"nın kuruluşu teşebbüsü bu inanç ve azmin sembolü olmuştur:

> *"Memleketimizin daha mesut yaşaması, büyük inkılâbımızın (1923) kuvvetle yürümesinde kadının yükselmesi en mühim şartlardan biridir."*[37]

Aynı eserde, aslında Türk inkılabını kadın bakış açısıyla katkı sunmak istediklerini söylemektedir.[38] Nezihe Muhiddin, Mayıs ayındaki Kadınlar Halk Fırkası (KHF)'nı kurma girişimiyle ilgili olarak "Vakit" gazetesine verdiği demeçte kadınların siyasal haklara sahip olmasının artık gerçek bir ihtiyaç halini aldığını söyler. KHF Nezihe Muhiddin'e göre kadınların siyasî ve içtimaî haklarını kazanmak, Cumhuriyet rejimi altında Meclis kürsüsünden bu hakları savunmak ve kadınlığın statüsünü yükseltmek için çalışacaktır. Bu anlamda Kadınlar Halk Fırkası kadın politikaları yürüten siyasi bir cemiyettir.[39]

Nezihe Muhiddin'in tek parti rejiminin henüz şekillenmemiş kadın misyonuna karşı güçlü duruşu ve her türlü hakkı hak ettiğini belirtmesi, "onlar kabul etmese de biz alırız" sertliğindedir. 04 Haziran 1923 tarihli Vakit gazetesinde çıkan "Türk Kadının Hakkı" yazısı çok önemlidir. Burada kadınların milli mücadelede eşit şekilde destek verdiklerinin altını çizmektedir:

---

35 Bu görüşle ilgili bakınız Serpil Sancar (2012). Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar, İstanbul; Aslı Davaz (2014). Eşitsiz kız kardeşlik: uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. XXI-XLV; Zeynep Banu Dalaman (2020). Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri. 2020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.116-118.

36 Yaprak Zihnioğlu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s.48.

37 Nezihe Muhiddin (1931). Türk Kadını. İstanbul Numune Matbaası, s. 11.

38 Muhiddin, a.g.e., s.2.

39 Vakit, 03 Haziran 1923

> *"Milli Mücadele dönemindeki Anadolu kadınlarının direnişe katılmaları da siyasal hakların kazanılmasında belirleyici olmalıdır. Anadolu'nun asil kadını ele kazma kürek alarak çocuklarının nafakasını temin etti, onunla da kalmadı aziz toprağını tehlikede gorür görmez tüfeğini omuzlayıp vatanın savunulmasına bizzat katılarak kadınlar bu vatanın sadık ve hakiki evlatları olduğunu ispat etmişler, sosyal hayatımızın her bir uzvunda bariz ve fiili bir rol oynamışlar ve hakk-ı siyasiyemizden istifade etmeğe hak kazanmışlardır."*[40]

16 Haziran 1923 tarihli Vakit gazetesinin birinci sayfasında geniş bir haber yer alır: "Şehrimizdeki Kadın Hareketi ilerliyor: Kadınlar Halk Fırkası Bugün Resmen Teşekkül Edecektir". Aynı haberde Kadınlar Halk Fırkası'nın program ve nizannamesi de yayınlanır. Tüm kadın haklarını kapsayan dokuz maddelik bir tüzükten oluşmaktadır. Tüzüğün 7. Maddesi "Harb vukuunda ale'l-umum kadınların hizmette muavenet etmeleri hususu nazar-ı itibara alınarak icab eden tedabire tevassul olunacaktır."[41] Yani savaş ve seferberlik durumunda kadınların askere olacaklarını tahahhüt eden bir maddedir.

Henüz siyasi haklarını kazanmamı olan kadınların bir parti kurmasına izin verilemeyeceği öne sürülerek KHF'nin kuruluşu önlenmiştir. Daha sonra yazdığı kitabında bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir:

> *"Tetkik ettik henüz siyasi haklarını almamış olan kadınların firka teşkiline kanunen müsaade edilemeyeceği cevabını aldık. Aramızda bazı hanımlar nizamnamenin çok taşkın olduğunu ileri sürdüler. Çünkü bu nizamnamede 'Kadınlarımızın vazife-i askeriyelerini ifa edeceklerine' dair bir madde bile mevcuttu."* [42]

KHF'e itiraz eden kurucu irade partide yer alan maddelerin yumuşatılması koşuluyla kadınların Türk Kadınlar Birliği(TKB) adıyla bir dernek halinde örgütlenmelerine izin verdi. Kadının tüm haklarını özellikle kadınların siyasi haklarını savunan eşitlikçi bir parti tüzüğünden, kadınları belli alanlarda kısıtlayan, erkeklerin tamamlayıcı role koyan ve tabii ki siyasi haklardan bahsedilmeyen bir dernek tüzüğüne dönüştürülmüştür.

> *"Nizamnameyi mumkün olduğu kadar tadil ettik. Ve cemiyetin ismine de "Türk Kadın Birliği" unvanını vererek tekrar vilayete takdim eyledik. ... Bu sefer bir hafta sonra vilayet mevcudiyetimizi tasdik ve nizamnameyi kabul etti."* [43]

Dernek tüzüğünde KHF'nin tüzüğünde de olan "Kadınları fikri ve içtimaı sahalarda yükselterek asri ve mütekâmil bir mevkiiye eriştirmek" amacını korumuştur. Ama asıl değişiklik içeriğindedir. Birliğin bu gayeye ulaşmak için öne sürdüğü ilk hedefin genç kızları hakiki valide yetiştirmek olduğu maddesinin programa eklenmesidir. "Belediye intihabadına iştirak etmeleri"ni amaçlayan ikinci ve üçüncü madde tamamen kaldırılıp, yerine "Birliğin siyasetle alakası yoktur maddesi eklenmiştir.[44] İktisadiyatla ilgili kısa bir

40 Vakit, 04 Haziran 1923
41 Vakit, 16 Haziran 1923
42 Nezihe Muhiddin (1931). Türk Kadını. İstanbul Numune Matbaası, s. 101.
43 Muhiddin, a.g.e., s.110
44 Serpil Çakır (1994). Osmanlı kadın hareketi. Metis Yayınları, İstanbul, ss. 340-341.

cümlenin dışında, içtimaı haklar, iktisadiyat, askerlik, aile ve evliliğe ilişkin hedefler de tamamıyla kaldırılmıştır.

Nezihe Muhiddin ve yol arkadaşları "Türk Kadın Yolu" dergisini kurarak, burada savunuculuk çalışmalarına devam etmiştir. Bu dergi, kadınları birliğin hakkında bilgilendirmekte feminizm tartışmalarına öncülük etmekte ve farklı ülkelerden kadın hakları konusunda güncellemeler sağlamaktaydı. Ayrıca, TKB üyelerinden dünyanın dört bir yanındaki kadınların oy hakkını savunanlara yapılan yazışmaların çevirilerini yayınlamaktaydı. Gazete, kadınların siyasi haklarına ve sosyal ve ekonomik hayata aktif katılımlarını savunmaya ek olarak kızların yanı sıra erkek çocukların da eğitilmesi ihtiyacını vurgulamakta, ülkenin savunmasının hizmetinde kadınların orduya girme hakkını da ön plana çıkartmaktaydı.

Ancak, *tek parti* yönetiminin Şeyh Said isyanından sonra otoriter bir yapı almasıyla birlikte Türk Kadının rolü de gitgide "cumhuriyetin anası" pozisyonuna giriyordu. Kadınların ailenin yeniden üretiminde rol oynama sürecine, "milletin ilerlemesi" vurgusu ile birlikte, "taşıyıcılığı" misyonu atfedilir. Aile odaklı bir yapılanma içerisinde modern Türk kadını anneliğin kutsanması üzerinden kendini kurar. Aile bu anlamda dişil değerlerle kurulan, iktidar ilişkilerinin "ulus" anlayışının getirdiği "romantik" tahayyülle şekillendiği ve üretildiği yerdir.[45] Bu anlamda milliyetçilik söylemleri kadınların "iyi vatandaş" olarak "anne" olmalarından geçmektedir. Anneliğe" milliyetçilik üzerinden yapılan vurgunun diğer ilintili olduğu nokta ise askerlik/militarizmle kurduğu ilişkidir.[46] "Ulus" ve "millet"in aileye içkin bir şekilde kurgulanışı, toplumun askerlik algısı ile ilişkilendirilerek, anneliğin ve oğulluğun da bir anlamda resmi propaganda haline getirilmesini içermektedir.[47] Türk Kadın Yolu da artık çizgisinde kadınların askere gitmesi çizgisinden asker anne çizgisine evrilmiştir. O dönem Kadın Yolu dergisi yazarlarından olup daha sonraları 1950-57 yıllarında Demokrat Parti'den milletvekili olan M. Şevki Yazman'ın 15 Şubat 1927 yılında yayınlanan "Kadınlık ve Askerlik" isimli yazısı bu çizginin değişimine en güzel örneklerdendir:

> *"Her şeyden evvel düşünmelidir ki her askerin iyilik veya kötülüğü bir kadın, ona ilk terbiyeyi veren anneye aittir. Tekmil bir ülkeyi, bir milleti kurtaran Gazi dahi merhum annesinin mezarında ağlarken, en büyük ilhamlarını o aziz kadından aldığını söylememiş miydi? İşte bu tek nokta dahi askerliğin, vatan müdafiliğinin her şeyden evvel bir kadın işi olduğunu ispata kâfidir."*[48]

21 Haziran 1927 tarihinde kadınların askerlik yapması mevzusu meclise taşınır. TBMM 2. Dönem 5. Yasama yılı tutanaklarına göre " Askerlik Mükellefiyeti Kanunu" tartışılırken kanunun ilk maddesi olan "Türkiye Cumhuriyeti tabaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur." oylamaya sunulurken Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey söz alır ve "her erkek" olarak tanımlanan askerlik görevinin kadınlar için de olabileceğini ortaya atar:

45 Hande Gülen (2015). "Kemalist Modernleşmede Aile, Ulus, Kadın ve Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu Dergileri." MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 12, s. 157.
46 Sylvia Walby (2011). "Is the knowledge society gendered?." Gender, Work & Organization 18.1, ss.1-29.
47 Gülen, a.g.e., s.158..
48 M. Şevki Yazman, "Kadınlık ve Askerlik", Kadın Yolu, 15 Şubat 1927

> *"Askerlik Mükellefiyeti Kanununun' birinci maddesinin yalnız erkeklere ait olarak yazılmış olduğunu görüyorum. Memleket müdafaası bu kanun lâyühalsiyle erkeklere tahmil olunuyor. Esasen, tabiî bir kanun ile de erkeklere tahmil edilmiş olduğunu görüyoruz ve kabul ediyoruz. Fakat zannediyorum ki, tabikat kanununun erkeklere verdiği bu vazife kadınlara da verilmiştir. Binaenaleyh, öğrenmek istiyorum. Tabiat Kanununun erkeklere verdiği ve zaman zaman 'muhtelif vatanî hadiseler karşısında ifa edildiğini gördüğümüz bu vazife, yani kadınlara ait olan mükellefiyet noktası, Encümence nazarı dikkate alınmış mıdır ve ne dereceye kadar nazarı dikkate alınmıştır?"*[49]

Bunun üzerine söz alan Kütahya Milletvekili Recep Peker düşüncelerini, "Türk kadınları kendi vatandaşları arasında, kendi vatanlarının erkekleriyle birlikte görülür. Analar, vatanın müdafaasını yerine getirecek olan Türk evlatlarını yetiştirerek, vatani vazifelerini yerine getirmişlerdir" şeklinde ifade eder.[50] Bu noktadan itibaren Kadınlar Birliği'nin siyasi haklarını aramalarına karşılık olarak "Mademki Türk vatanıyla ve mukadderatı ile fiilen meşgul olmak arzusundasınız, o halde bu meşguliyeti fiiliyenin diğer şerefli bir cephesi vardır ki sizi oraya davet ederim," diyerek Kadınlar Birliği'ndeki kadınları askerlik yapmaya çağırır.[51] Ardından sözü Yunus Nadi alır ve kadınların siyasi haklarını aradıklarını ve bu taleplerinin askerlik de yapmaları gerektiği anlamına gelmeyeceğini söyler. Bu tartışma ertesi gün gazetelerde yer bulur. Nezihe Muhiddin meclisteki tartışmalara Milliyet'te verdiği bir demeçle cevap verir:

> *"Rüştünü ispat etmiş her vatandaş bu haklara esas itibariyle kesb-i liyakat etmiş demektir. Çok garip olarak biz, siyasi hak bahşına Türk hanımlarının mebusluk hakkındaki tasavvurlarının Büyük Millet Meclisi'nde de mevzu bahis ettirmiş olan Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey temas eder etmez; karşımıza bir askerlik meselesini çıkardılar. Bununla güya bizi yıldıracaklar."*[52]

Tartışmanın bir ucundan da askerlik konusuna değinmeden Falih Rıfkı Atay'da katılır. Cumhuriyet gazetesine yazdığı "Türk Kadını" makalesinde İstanbul gazetelerini o günlerde "işgal eden" kadınlığa ilişkin yazıların "müspet ve faydalı" etkinlikler yapmış kadınları ilgilendirmediğini ve "bu davada ciddiyet görmediği"ni belirtiyordu. Atay, Türk inkilapçılarının kadınlıkta çok büyük inkılaplar yaptığını, ancak bunların tüm kadınlara yayılmamasının da büyük sorun olduğunu yazmıştır.[53] "Türkiye'de hükümete karşı bir kadın meselesi yoktur" diye biten yazıda Falih Rıfkı'nın bu görüşleri Kemalist kadınlar tarafından kabul edilmiş ve savunulmuştur.[54]

49 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, 21.6.1927, s. 384.
50 Yaprak Zihnioğlu (1998). Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, s. 155.
51 TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, 21.6.1927, s. 385.
52 Milliyet, 23 Haziran 1927
53 Cumhuriyet, 20 Haziran 1927
54 Zihnioğlu, a.g.e., s. 157.

3. 1927 - 1935 Kadın Haklarının Tek Parti Rejimi ideallerine göre şekillenmesi: İdeal Anne Askere Gitmez, İdeal Asker Yetiştirir

1927'de yapılan tartışmalar kadınların siyasi haklarına kavuşması yolunda önemli adımlar atılmasını neden olmuştur. KB'ni kurarak kadınların çalışmalarına öncülük eden Nezihe Muhiddin çeşitli yollarla dernekten uzaklaştırılması tartışmalara yol açsa da KB farklı kadrolarla yoluna devam etmiştir. Aslında Nezihe Muhiddin'in oyun dışı bırakılması kadınların seçme ve seçilme hakkını kendi mücadeleleri ile aldıkları değil, dönemin iktidar erklerinin kadına seçme ve seçilme hakkını kendilerinin vermiş olmasını istemelerinin bir ürünüdür. Kadınların askerlik mevzusu artık konuşulmuyor, ideal Türk kadının seçme seçilme hakkı olan seçkin anneler rolü konusunda dönemin kadın hareketi ile iktidar arasında bir anlaşma yapılmış gibiydi. 1932'li yılların sonunda sinemalarda gösterilen *LiebesKommando* (Resim 1) opera filmi[55] aslında "Aşk Komutu" anlamına gelse de, İspanya'da "Aşk Teğmeni"(Resim 2), Türkiye'de "Kadın Asker Olursa" (Resim 3) adıyla sinemalarda gösterilmiş ve büyük ilgi görmüştür.[56] Opera tarzındaki bu film, Avusturya Macaristan imparatorluğu döneminde yaşayan bir kızın askeri akademide öğrenci olan erkek kardeşinin yerine geçmesi ve üç yıl erkek kılığında askerlik yapmasını anlatmaktadır. Bu filmle birlikte kadınların orduya girmelerinin ne kadar zor olduğu, girseler bile erkeklerle aynı ortamda olmalarının yaratacağı tehditler vurgulanmıştır.

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Tüm bu olaylarla kadınların kamusal alandaki yeri netleşmiş oldu ve 5 Aralık 1934'te TBMM, kadınlara tüm ulusal seçimlerde oy kullanma hakkı vermiştir. Hemen ardından Türk Kadınlar Birliği, İstanbul Beyazıt Meydanı'nda kutlama çağrısı yapmıştır. Kadınlar meydanda kutlama yaparken, gazeteler "en büyük hakkı" elde ettiklerini duyurmuştur.[57] Kadınlar ilk kez 8 Şubat 1935'te oy kullanmışlar ve bu da TBMM'nin 18 kadın üyesinin veya seçilenlerin %4,6'sının seçilmesine yol açmıştır. Başvekil ve Malatya Milletvekili İsmet İnönü TBMM'de yaptığı toplantıda konuşmasında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi konusunda şu beyanı vermiştir:

55 IMDb, (1931). Liebeskommando Film afişleri, (Erişim Tarih: 30.9.2021: https://m.imdb.com/title/tt0022072/?ref_=m_ttmi_tt)
56 Akşam, 30 Aralık 1932, s.4.
57 Cumhuriyet, 6 Aralık 1934

> *"Türk Kadını esasen böyle bir hakkı almıştı. Cephede omuz omuza, tarlada çalışan kadınların memleket işlerine karışması hakkıdır."*[58]

Aynı tarihli gazetede dönemin mebusların siyasi hakları kadınların yurt müdafaasında da yer almaları tartışılmaktadır. Zaten Kurtuluş Savaşı'nda böyle bir görev almışlardı, kadın alayları kurularak özellikle sıhhiye gibi cephe gerisi görevleri almaları da konuşulmaktaydı. Bir başka haberde Kazım Orbay'in eşi ve Afet İnan'in TBMM'de İsmet İnönü'ye teşekkür ziyaretlerinde 05 Aralık'ın her sene "kadınlık bayramı" olarak kutlanmasına karar verildiği duyurulmaktadır.[59]

Birçok ilde kutlama yapılırken (Adana, Siirt, Edirne, Antalya, Kilis, Zonguldak, Maraş, Ordu, Samsun, Kars ve Denizli) kadınlara gündemle ilgili sorular soruluyor ilki seçme ve seçilme hakki, diğeri ise kadınların askerlik yapmaları ile ilgili.[60] Kadınlar demeçlerinde hepsi kadınların seçme ve seçilme hakkını almaları ile ilgili memnuniyetlerini dile getirirken, kadınların zorunlu askerliği konusunun gündeme gelmesi konusunda fikir ayrılığında oldukları görülmektedir. Şair İffet Halim Oruza erkekleri eleştirmektedir:

> *"Bazı erkek mebuslar kadınlar meclise girerse daha şefkatli yasalar çıkar diyorlar. Ben bir erkek, kadın ayrılığı düşünmüyorum. Kadın mebus da erkek gibi çalışacak ve memlekete yararlı olacaktır. Askerlik de aynı şekilde. Önce kadınlar gönüllü olmalı ama gençlerden askeri terbiye ile yetiştirileceklerden mecburi askerlik ortaya çıkmalıdır. Ben hatta Türk kadının asker enerjisini gösteren 'Burla' adında bir piyes yazdım."*[61]

Kadın Birliği katibi Aliye Esat da Oruza ile aynı fikirdeyken genç kadın hatiplerden Saadet Refet ve Safiye Hüseyni kadınların askerlikte önce daha önemli işleri olduğunu vurgulamaktadır.[62] Mektep Muallimi Hasene Ilgaz ise kadınların askerlik yapmasını hararetle savunmaktadır:

> *"Türk kadını mebus olduğu gibi asker de olur. Cephede bir çalışır…. Kadın her sahada erkekle beraberdir… Ayrılık yoktur."* [63]

Türk kadının seçme ve seçilme hakkını alması dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Bunun üzerine 1904'te kurulan Uluslararası Kadına Oy Hakkı İttifakı (IWSA) on ikinci kongresini İstanbul'da yaklaşık otuz ülkeden kadın delegasyonların katılımıyla 18-24 Nisan 1935'te Yıldız Sarayı'nda düzenlemiştir. İttifak başkanı Corbett Ashby, "Türk kadınının ilerlemesini ve ülkenin lideri Atatürk'ü selamlayarak kadınlar için özgürlük ve insanlık için barış" çağrısında bulunmuştur.[64]

Bu barış çağrısı, yakında Avrupa'da yükselen faşizm ve savaşın karşısına çıkmıştır. Sesin Türkiye'de çıkması siyasi ortamı giderek germiştir. 1935'te kadınların oy hakkını savunan kongrenin hemen ardından Türk Kadınlar Birliği kapanmasına karar verilmiştir. Nedenleri hiçbir zaman bilinmemekle birlikte, bazı hipotezler ortaya atılmıştır. Heyetlerin

58 Akşam, 04 Aralık 1934
59 Akşam, 09 Aralık 1934
60 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7
61 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7
62 Akşam, 09 Aralık 1934, s. 7
63 Akşam, 10 Aralık 1934, s. 2
64 Cumhuriyet, 19 Nisan 1935

eşit olmayan bileşimi eleştirilmiş ve barış çağrısı yapan Kongre'ye ABD, İngiltere ve Fransa temsilcilerinin egemen olması ve Almanya, İtalya ve SSCB'nin temsil edilmemesi nedeniyle IWSA yetkilileri ve Türkiye'de ev sahipliği yapan TKB Müttefik propagandası yapmakla suçlanmıştır.[65] Öte yandan TKB Başkanı Latife Bekir, Türkiye'de kadınlara tüm hakları verildiği için derneğin hedeflerine ulaştığını ve delegelerin oy birliğiyle feshedildiği açıklamasını yapmıştır.[66] Kadınların oy hakkını savunan özerk bir hareket artık gerekli görülmemekte ve bundan böyle kadınların kendilerine "tüm hakları" "veren" Cumhuriyetin yerleşik kurumlarında çalışmaları beklenmektedir.

4. II. Dünya Savaşı Öncesi Orduda Tek Kadın Asker: Sabiha Gökçen

Kadınların yaptığı tüm atılımlar ve kadın haklarının alınması yönündeki adımlar tek Parti rejiminin belirlediği sınırlar içinde kalmıştır. Kadınların askere alınması mevzusu da sembolik nitelikte kalmıştır. Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in anılarında da yazdığı gibi bir kadın asker olarak pilotluk yapmış ve Dersim'deki harekata bizzat savaş pilotu olarak katılmıştır. Sabiha Gökçen, cephenin gerisindeki yardımcı hizmetlerle sınırlı kalmayan, aktif olarak savaşan bir kadın olarak geçmiş deneyimlerin ötesinde bir anlam taşımaktadır. Birçok kez tartışılmasına rağmen kadınların askere gitmesi ile yasa çıkmamıştır. Sabiha Gökçen kadınların askere alınması konusundaki düşüncelerini Atatürk'e açıklamıştır. Atatürk konuyu dönemin Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile konuşmasını söylemiştir. Bunun üzerine Gökçen, kadınların da resmen asker olmalarını sağlayacak bir izin ve yasa düzenlemesi talebinde bulunmuştur. Bu sefer de Fevzi Çakmak "Bunu benden istemeyin. Çünkü ben kızlarımızın kadınlarımızın asker olmalarına asla razı değilim. Bir milletin var olması, o milletin kadınlarının yaşaması ile mümkün olur ancak" diye cevap vermiştir.[67] Sabiha Gökçen bu sözlerin üzerine konuyu kapatmış ve kısa süre sonra kendisi de askerlik mesleğini bırakmıştır. Sabiha Gökçen resmi tarihe dünyanın ilk kadın pilotu olarak yazılmış, sembolik olarak hafızalarda kalmıştır. Dolayısıyla kadınlar toplumsal alanda sembolleştirilerek ve birer gösterge olarak konumlandırılmakta, bireysel tercihleri, talepleri ve gelişmeleri sınırlandırılmaktadır. Kadınlar kamusal alanda edindikleri haklar ile daha görünür kılınırken, bu haklar sembol isimler ile temsil edilmektedir. Aslında toplumda tek parti rejimi tarafından hayal edilen rol ailenin devamlılığı gibi geleneksel "anne" rolüdür. Askerlik erkekliği temsil eden bir rol olmaya devam ederken kadınlar o askerleri yetiştiren "asker annesi" görevini sürdürmesi istenmiş, böylelikle kadınlar denetlenmeye devam edilmişlerdir.[68]

Sabiha Gökçen, "dünyanın ilk savaş pilotu" olarak tüm dünya kamuoyuna tanıtılmış, kadının toplumda ilerlediği konusun sembolü olarak kalmıştır. Tek kadın asker olarak Cumhuriyetin modernliğini temsil etmiştir. II. Dünya Savaşı ile dünya bir kez daha sarsılırken kadınların seferberlik durumunda askerlik yapmaları ile ilgili bir takım yasalar çıkmış olsa bile askeri alanda ilk kadın subaylar orduya 1955 yılında katılmaya başlamıştır. Kadınların subay yetiştiren askeri okullara kabulü ise ancak 1990'larda gerçekleşmiştir.[69]

65 Sümbül Kaya (2013). La production militaire du citoyen: sociologie politique de la conscription en Turquie. Diss. Paris 1.

66 Gürcan Bozkır (2000). "Türk Kadın Birliği." Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. 3.10. s. 111.

67 Sabiha Gökçen & Oktay Verel (1994). Atatürk'le bir ömür. Altın Kitaplar Yayınevi, s.227.

68 Ayşe Durakbaşa (1998). "Cumhuriyet döneminde modern kadın ve erkek kimliklerinin oluşumu: Kemalist kadın kimliği ve 'münevver erkekler'." İçinde 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, s.31.

69 Ayşe Gül Altınay (2016). "Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen." içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) Vatan

5. 1935-1950 Arası Politika Değişimi: Okul Ordu, Ordu okuldur

İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı hissedildiği 1937 yılından itibaren kız öğrencilerin ortaokul ve liselerde askerlik dersi almaya başlamışlardır.[70] Kadınlar için askerlik cephe gerisinde ve ikincil rollerde olduğu için askerlik derslerinin içerikleri de kadınlar için farklı hazırlanmıştır. Tahir Tipi tarafından hazırlanan Askerliğe Hazırlık ders kitaplarında kadınlara ertesi gün savaşa gidecekler gibi propaganda yapıldığı gibi, subayların kız öğrencilerine "kendi nezaretleri altında" silahlı uygulamaları yaptırılmıştır.[71]

1935 sonrası kızlar ve erkekler için ayrı "Askerlik Ders Kitapları" okutulmaya başlanmıştır.[72] Bu dönemde milli eğitimde "ordu tam bir okuldur, bu yüzden okullar da tam bir ordudur" mantığıyla, okul, ordu ve gençlik sağlıklı bir toplum üçgeni oluşturulmaya çalışılmıştır.[73]

Bu dönemde, askerlik dersi genel liselerde yine subaylar tarafından teorik olarak haftada bir, bazen iki saat olarak okutulmaya devam etmiştir. 1947'de Genelkurmay'ın da katılımıyla "Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği" hazırlanmıştır.[74] Bu yönetmeliğe göre, okullarda okutulacak her türlü milli savunmaya ilişkin dersin içeriği, teori ve uygulama programları Genelkurmay tarafından planlanmış ve oluşturulmuştur. Liselerde okutulan Askerliğe Hazırlık Dersi'nin adı 1950'de Milli Güvenlik Bilgisi, 1960 darbesinden sonra da Milli Savunma ve Milli Güvenlik Bilgisi olarak değiştirilmiştir.[75] 1926'dan beri Türk eğitim sisteminin farklı kademelerinde değişik isimlerle okutulmakta olan "Askerliğe Hazırlık ya da Milli Güvenlik" dersi 2012'de yürürlükten kaldırıldığı zamana kadar okullarda ders olarak yer almıştır.[76] "Askerliğe Hazırlık Dersleri Yönetmeliği" 1947'de yürürlükten kaldırılarak yerine "Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği" kabul edilmiştir.[77]

Aslında Milli eğitim ülke genelindeki eğitimi çıkarılan kanunlara göre revize etmişti. Dünyada savaş halinin yeniden ortaya çıkmasıyla gençlerin savaş ve seferberlik durumuna hazırlanmaları o dönem için büyük önem taşımıştır. Bu yüzden, "Milli Savunma Öğretimi Yönetmeliği" ve buna bağlı işler 1938 tarih ve 3502 numaralı "Hava taarruzlarına karşı korunma kanunu" hükümlerine göre düzenlenmişti:

İlgili kanunun 7. Maddesinde "15 yaşını bitiren ve 60 yaşını ikmal etmeyen bütün yurttaşlar, nizamnamelerine göre havaya karşı korunma bilgisini edinmek ve icap eden tedbirleri almakla mükelleftirler. Bu maddede sözü geçen yurttaşlar. Yılda en çok otuz saat ders ve talim görmek mecburiyetindedirler" yazılmıştır.[78] Bu kanuna kadın erkek tüm vatandaşların dahil edilmesi dikkat çekicidir.

Millet Kadınlar (2016), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 279.

70 Hasan Ünder (2000). "Atatürk ve Kadınların Askerliği." Tarih ve Toplum 195, ss. 51-58.

71 Sevda Kazankaya (2020). Asker Liseliler: Musiki Muallim Mektebi Özelinde Askerlik Dersleri Ve Uygulaması. Hacettepe Üniversitesi, Tarih Yüksek Lisans Tezi, s. 50.

72 Recai Ökten (1941). Askerliğe Hazırlık, Kızlar İçin, Mf. Yayınları, Ankara.

73 Mustafa Gündüz (2017). "Türk eğitim sisteminde aşırı militarist uygulamanın başlaması (1926-1947)." Erdem, 71-72, ss. 69-90.

74 Talim ve Terbiye Dairesi, Karar no:1/5612, 05.05.1947

75 Gündüz, a.g.e., s. 83.

76 Resmi Gazete, Sayı No.28184, 25 Ocak 2012.

77 Nevzad Ayas (1948). Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 560.

78 Resmi Gazete, Kanun No. 3955, 09 Temmuz 1938

Talim ve Terbiye Dairesi tarafından hazırlanan "Askerliğe hazırlık" dersleri Millî Savunma öğretimi Yönetmeliği'ne[79] göre düzenlenmesine karar verilmişti. Yönetmelik maddeleri şu şekildedir:

> *"Madde 1: Türk gençliğini yurt savunmasına hazırlamak amacıyla, bütün öğrenim kurumlarında, Türk vatandaşı öğrenciler bu yönetmelik hükümleri uyarınca Millî savunma öğrenimine tabidirler.*
>
> *Madde 2: Millî savunma dersleri, devam, sınıf geçme, okuldan mezun olma hususlarında diğer dersler gibidir. Kamplar ve kurslar, bu yönetmeliğin özel hükümlerine bağlıdır.*
>
> *Madde 3: Lise diplomasını almak için bir aylık lise kampını görmek, Üniversite ve Yüksek Okul diploması almak için iki aylık askerliğe hazırlık eğitimi (kıta hizmeti) görmek şarttır.*
>
> *Madde 4: Millî Savunma ders, kurs ve kamp programları Genel Kurmay Başkanlığınca hazırlanır."*

Bu maddelerde açık olarak öğrenci olan kadın-erkek herkesin mezun olabilmek için askeri eğitim almaları gerekliliğin vurgulanmış olmasıdır. Bu yönetmelik uyarınca yükseköğrenim gören kadınların askeri bir eğitim almaları gerekli kılınmıştır. Yönetmelikte, ilk, orta ve yüksek derecedeki bütün okullarla yükseköğretim kurumlarında Millî Savunma öğretimi, lise kampları, Yükseköğretimde kıta hizmeti, hazırlık kıtası eğitimi, kız öğrenciler için Millî savunma kursları, giyecek ve araçların sağlanması, öğretmenler, denetleme, raporlar ve bu konularla ilgili işlerle işlemler hükümlere bağlanmıştır.

"Maarif Vekâleti Merkez ve Teşkilat Kanunu"na göre[80] askerlikle ilgili işleri özel olarak takip etmek ve Genelkurmay ile doğrudan iş birliği halinde çalışmak için bir Seferberlik Direktörlüğü kurulmuştur. Maarif Vekâletine bağlı bütün kurum ve okulların seferberlik işleri, okullardaki Askerlik Dersleri'nin ve kampların geliştirilmesi ve öğretmenlerle öğrencilerin askerlik işlerinin koordinasyonuyla görevlendirilmişti.[81] Milli Eğitim Bakanlığı'nın merkez kuruluşlarında yer alan Seferberlik direktörlüğünün görevleri şu şekilde tanımlanmıştır:

> *"a) Millî seferberlik talimatnamesinde yazılı işler,*
>
> *b) Kültür Bakanlığı'na bağlı bütün okul ve kurumların seferberlik işleri,*
>
> *c) Hava ve gaz taarruzlarına karşı korunma işleri,*
>
> *d) Okulların askerliğe hazırlık dersleri işleri."* [82]

Başlangıçta, Askerlik Dersi'yle kızların geri hizmetler için yetiştirilmesi ve sadece teorik dersler görmeleri planlanmıştı.[83] 1935'ten sonra teorik ve pratik kısımlarıyla ders saatleri

79 Talim ve Terbiye Dairesi, 05 Mayıs 1947, Karar no: 1/5612
80 Resmi Gazete, Kanun No: 3225, 23 Haziran 1937
81 Maarif Vekâleti (1944). Türkiye Cumhuriyeti Maarifi, 1923-1943, Ankara: Maarif Matbaası, ss.112-113.
82 Ayas, a.g.e., s. 579.
83 Türkiye Cumhuriyeti Maarifi (1941). 1940-1941, İstanbul: Maarif Matbaası, s.117

arttırılmış ve kızlar da pratik ders almaya, hafif ve ağır makinalı tüfeklerin başında atış talimleri yapmaya başlamışlardır.

Aynı dönemde 7/8/1944 tarihli ve 4654 sayılı "Memleket İçi Düşmana Karşı Silahlı Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu"nu TBMM'den onaylamış ve askerlik ve seferberlik işleri erkeklerin elinden çıkıp tüm halka yayılmıştır. Okullarda verilen askerlik dersleri öğrenim gören gençlerden evde oturan kadınlara, şehirlerden kırsala doğru yayılmaya çalışılmıştır. Kanun maddeleri şu şekildedir:

> *"Madde 1: Fevkalâde hallerde ve seferde havadan kıta indirmelerine, paraşütçülere ve denizden çıkarmalara ve hudutlardan sızmalara karşı o mahallin 15 kilometre çevresi içinde bulunan 16 yaşını bitirmiş ve 60 yaşını ikmal etmemi vatandaşlar ihtiyaca göre silâhla mukavemet etmekle mükellef tutulurlar. Yaş haddi kadınlar için yirmi ile kırk beş arasıdır.*
>
> *Madde 2: Erkek vatandaşlar bu mükellefiyeti başarmak için lüzum görülen mahallerde yılda en çok 72 saat ve dokuz günü geçmemek üzere ders ve talim görmek mecburiyetindedirler. Mükellef tutulabilecek kadın vatandaşların talimi, kendi köylerinden veya mahallelerinden yukarıdaki fıkra mucibince talim görmüş öğreticiler tarafından kendi köy veya mahallelerinde müsait zamanlarda yaptırılır.*
>
> *Madde 3: Bunların sağlık durumlarının mükellefiyete elverişliliği ile vazifeleri dolayısiyle mükellefiyetten hariç tutulacaklar ve talim, terbiye ve istihdam tarzları ve bağlanacakları yerler ve bu teşkilâtla alâkalı memurlara verilecek vazife ve salâhiyetler icra Vekilleri Heyetince tâyin ve vatandaşları mükellef kılan hükümleri ilân olunur. Kadınların gebelik, çocukluluk, kocalarının askerde bulunması gibi hususi vaziyetleri bu kararda göz önünde tutulur ."*[84]

08 Ağustos tarihli Vakit gazetesi bu kanunun "havadan indirmelere karşı yurdu müdafaa" başlığıyla aynıyla yayınlamıştır. Burada vurgu daha çok bu kanuna uymayanlara verilecek ceza üzerine yapılmış olması dikkat çekicidir.[85]

Bu kanun günümüzde de yürürlükte de olup bazı maddeler yıllar içinde değişse de kadın erkek tüm vatandaşları olağanüstü hallerde seferberliğe ve askerliğe davet eden maddenin birinci maddesinde yer alan 16-60 olan yaş aralığı 18-60 yaş olarak güncellenmiştir.[86]

Bugüne kadar hiçbir çalışmada yer almayan bir durum ise sözlü tarih çalışmalarında ortaya çıkan 1947'li yıllarda Kore Savaşı öncesi üniversite öğrencisi kadınların kısa bir dönem için askerlik eğitimi aldıklarıdır. Albümlerde o dönemin asker üniformalı kadınlara rastlanmaktadır (Resim 4 ve 5). Ancak eğitim alan bu kadınlar hiçbir zaman savaşta yer almamışlardır.

84 Resmi Gazete, No. 5782, 14 Ağustos 1944
85 Vakit, 08 Ağustos 1944, s. 4.
86 TBMM Kanunlar 26/06/ 2012 6336 No'lu "Harp Akademileri Kanunu Ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", (Erişim Tarih: 22.10.2021: https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6336.html)

Resim 4: Gönül Özgeren

Resim 5: Mualla Melahat Narlı

1947-48 yıllarında bu bir iki aylık askeri eğitim alanların yakınlarıyla görüşüldü. 1926 doğumlu emekli öğretmen Mualla Melahat Narlı şu an hayatta ancak sağlık sorunları dolayısıyla kızından bilgi alınabildi:

> *"Dayımdan aldığım bilgiye göre o dönem geçici bir yasa çıkmış. Bu yasa ile bir aylık askerlik kursu görmüşler. O dönem Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nde okuyormuş. Bu kursu görmek için bir aylığına İstanbul'a gitmiş."*[87]

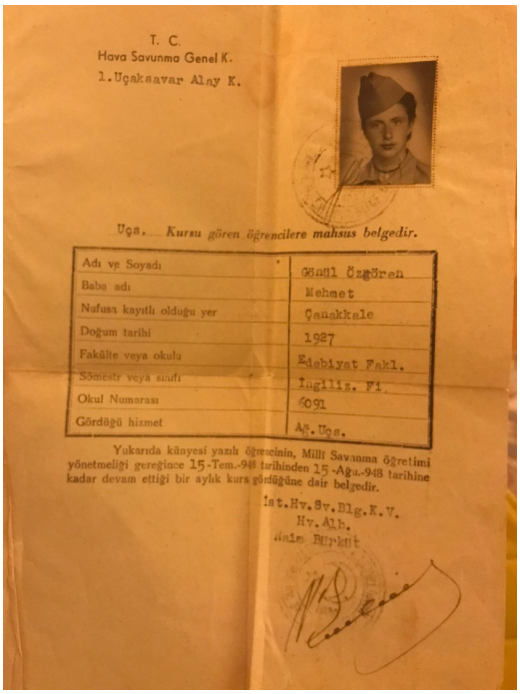
1928 doğumlu Mebrure Süel İstanbul Üniversitesi Kimya Mühendisliği'ne eğitim görürken yine bu yıllarda eğitim almış:

> *"Anneannemin teyzekızı Mebrure teyze ile bilgileri annemden aldım. Biz küçükken de askerlik yaptığı hep konuşulurdu. Kısa bir eğitim şeklindeymiş. Üniforma giyip temellerini öğrenmişler. Üniversitedeyken almış bu eğitimi, radar üzerine. Annem Mebrure teyzenin Ayazağa'daki kolorduda eğitim aldığını hatırlıyor. Maalesef birkaç yıl önce vefat etti."*[88]

1927 doğumlu İngilizce Öğretmeni Gönül Özgeren İstanbul Üniversitesi İngiliz Filolojisi'nde okurken bu eğitimi almış ve kendisine "kurs belgesi" (Belge 1 -2) takdim edilmiş:

> "*Rahmetli annemin askerlik yaptığını biliyorum. İstanbul Üniversitesi'nde okuduğu dönemlerde bir aylık bir süreyle uçaksavar eğitimi aldığını ekteki belgeden de görüyoruz. Bunu hep anlatırdı, biz askerlik yaptık derdi. Sanırım bu kurs üniversiteden mezuniyet belgesi almak için zorunlu imiş*.[89]

87 Mualla Melahat Narlı'nın kızı MU ile görüşme, 23 Ekim 2021.
88 Mebrure Süel'in akrabası YD ile görüşme, İstanbul 15 Eylül 2021.
89 Gönül Özgeren'in kızı BSG ile görüşme, İstanbul 03 Haziran 2021.

T. C.
Hava Savunma Genel K.
1.Uçaksavar Alay K.

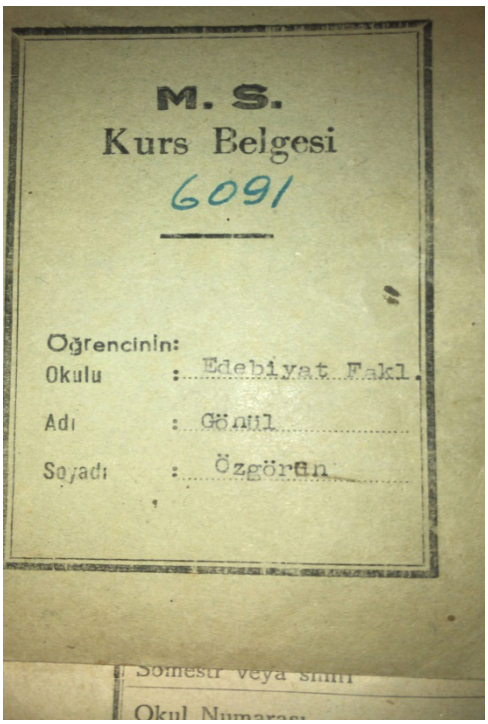
Uçş. Kursu gören öğrencilere mahsus belgedir.

Adı ve Soyadı	Gönül Özgören
Baba adı	Mehmet
Nufusa kayıtlı olduğu yer	Çanakkale
Doğum tarihi	1927
Fakülte veya okulu	Edebiyat Fakl.
Sömestr veya sınıfı	İngiliz. Fl.
Okul Numarası	6091
Gördüğü hizmet	Aş. Uçş.

Yukarıda künyesi yazılı öğrencinin, Milli Savunma öğretimi yönetmeliği gereğince 15-Tem.-948 tarihinden 15-Ağu.-948 tarihine kadar devam ettiği bir aylık kurs gördüğüne dair belgedir.

İst.Hv.Sv.Blg.K.V.
Hv.Alb.
Asım Bürkü

Belge 1 – Milli Savunma Kursu Diploma Belgesi

M. S.
Kurs Belgesi
6091

Öğrencinin:
Okulu : Edebiyat Fakl.
Adı : Gönül
Soyadı : Özgören

Sömestr veya sınıfı
Okul Numarası

Belge 2 – M.S. Kurs belgesi Kapağı

1945-1950 yılları arasına baktığımızda Türkiye'de sadece 3 üniversite bulunmaktadır: İstanbul, İstanbul Teknik ve Ankara Üniversiteleri. Bunların yanında Eğitim Enstitüleri mevcuttur ve hepsi bu üniversitelere bağlıdır.[90] 1946'da "Üniversiteler Kanunu"[91] çıkarılmıştır. Kanun 81 maddeden ve 17 geçici maddeden oluşmuştur. Bu kanuna göre, üniversiteler "genel özerkliğe ve tüzel kişiliğe", fakülteler ise, "bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe" sahiptirler. Üniversiteler arası kurul o dönemde kurulur ve Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanır. Bu dönemde yükseköğrenimde okuyan öğrenci sayısı 25.000 civarındadır.[92] Bunların kaç tanesi kadın öğrencilerden oluşmakta olduğu ve milli savunma kurslarına katılan kadın sayısına dair bir çalışmaya ve arşiv datasına ulaşılamamıştır.

C- Sonuç

Akgül'ün[93] ifade ettiği şekliyle, kadın askerler Türkiye gibi ülkelerde, çoğunlukla, toplantılar, resmi törenler ve davetlerde estetik aracı olarak kullanılmaktadır. Türkiye 1955 yılında Harp Okullarına ilk defa kız öğrenci alarak dünyada bir ilke imza atmıştır. Çağdaş Türkiye'nin bu başarısını duyurmak ve bunu görünür hale getirmek için de davet, resmi balo ve yemeklerde asker kız öğrencilere yer verilmiştir. Kadınlar bir kez daha modernleşmenin bir aracı haline dönüşmüştür. Bugüne kadar zorunlu askerlik uygulamasının sadece erkekleri kapsıyor olması günümüz toplumsal cinsiyet ideolojisinin bir uzantısı olarak hem asker-ulus söyleminin hem de geleneksel erkeklik söyleminin devam ettiğini göstermektedir. Bu noktada, asker-ulus söylemi, vatanı savunma sahasında koşullar gereği bazen kadını bu alanda meşru gösterebilmektedir. Milli mücadele döneminde kadının cephede aktif rol alması, dönemin vatanı korumak namusu korumakla eşdeğerdir. Hegemonik erkeklik söyleminden hareketle yeri geldiğinde kadınlar milli mücadele ve savunma alanlarında rol almakta ve bu koşullara özgü bir cinsellik anlayışı sergilemektedir. Bu durum Orta Asya Türk Kültüründe var olan eski asker-ulus anlayışının yeniden doğal bir süreçle günümüz toplumuna aktarılması olarak nitelendirilebilir.[94] Tüm dünyada olduğu gibi kadın haklarının Osmanlı toplumunun ataerkil yapısı içinde gelişen, başta erkekler tarafından ortaya atıldığı ve onların koyduğu sınırlar içinde tartışıldığı görülmektedir. Bu ataerkil gelenek ulus devlet inşa sürecinde de devam etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve tek parti yöneticileri kendi denetimlerinde olmayan ideoloji üreticilerinin ortaya çıkmasını hiçbir zaman kabul etmemiştir.[95] Bu bağlamda kadınların seçme ve seçilme haklarını arama mücadelesi ile kadınların zorunlu askerlik tartışmaları da bu denetimler çerçevesinde düzenlendiği görülmektedir. Kandiyoti'nin kavramsallaştırdığı "ataerkil pazarlık" toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden kurulması sırasında birtakım mücadele ve tarihsel dönüşümlere açıktırlar.[96] Bu kavram tüm ataerkil algılayışları, pazarlıkları, sözleşmeleri, hiyerarşik ilişkileri ve buna benzer olguları kapsayan

90 İlhan Tekeli (2010). Tarihsel bağlamı içinde Türkiye'de yükseköğretimin ve YÖK'ün tarihi. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 194.

91 Resmi Gazete, Kanun No: 4936, 18 Haziran 1946

92DrDataStats (t.y.) https://www.drdatastats.com/egitim-ogretim-yillarina-gore-turkiyede-universite-onlisans-ve-lisans-ogrenci-sayilari/, Erişim Tarihi: 25.9.2021)

93 Çiğdem Akgül (2010). Cinsiyet ve Militarizm. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 111.

94 Hurigül Eken (2010). Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar. Palet Yayınları, ss.82-83.

95 İlhan Tekeli (2010). Tarihsel bağlamı içinde Türkiye'de yükseköğretimin ve YÖK'ün tarihi. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 154.

96 Deniz Kandiyoti (1997). Cariyeler, bacılar, yurttaşlar. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul, s.144.

soyut bir yapı olarak düşünülebilir. Kadınlar talep ettikleri hakları bu soyut ataerkil yapı içinde tek parti rejiminin uygun gördüğü şekil ve düzenlemelerle aldıkları görülmektedir. Kadınların kamusal alandaki rolleri, hemen her zaman "erkekler tarafından" inşa edildiği düşünülürse, kadınların askerlik yapmaları da gerekirse gündeme gelecek ve erkekler tarafından karar verilecek bir alan olarak kalmıştır.

Geçmişten günümüze kadınların ordudaki varlıkları araştırıldığında, savaş alanında aktif görevlerde istihdam edildikleri; Kore, Vietnam ve Körfez Savaşlarında, Afganistan ve Irak'ta muharip veya diğer sınıflardan sıcak çatışma alanlarında görev aldıkları değerlendirildiğinde, kadınların askeri alandaki varlıkları çeşitli araştırmaların yapılması gereğini doğurmuştur. Yapılan araştırmalarda özellikle üzerinde durulan konuların, kadınların görev alanlarında kadın olarak yaşadığı güçlükler ve bu güçlüklerin çözüm yolları olduğunu saptamıştır.

Kaynakça:

Arşiv Kaynakları

Resmi Gazete, Sayı No. 28184, 25 Ocak 2012

Resmi Gazete, Kanun No. 3955, 09 Temmuz 1938

Resmi Gazete, Kanun No. 3225, 23 Haziran 1937

Resmi Gazete, Kanun No: 4936, 18 Haziran 1946

Resmi Gazete, Kanun No. 5782, 14 Ağustos 1944

Talim ve Terbiye Dairesi, Karar no:1/5612, 05.05.1947

TBMM Kanunlar 26/06/ 2012 6336 No'lu "Harp Akademileri Kanunu Ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", Erişim Tarih: 22.10.2021: https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6336.html

TBMM Zabıt Ceridesi, c. 33, s. 385-386, 21.6.1927.

Kitap ve Makaleler

Akgül, Çiğdem (2010). *Cinsiyet ve Militarizm*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Akgül, Çiğdem (2011). *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri. Devlet Ordu ve Toplumsal Cinsiyet*. Dipnot Yayınları, Ankara

Akseki, Cengiz (2012). "Atatürk Devrimlerinde Yöntem I: Ortam ve Lider." Belgi Dergisi 3: 265-293.

Altınay, Ayşe Gül (2016) ."Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm". içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) *Vatan Millet Kadınlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Altınay, Ayşe Gül (2016). "Dünyanın İlk Kadın Savaş Pilotu Sabiha Gökçen." içinde Ayşe Gül Altınay (Der.) *Vatan Millet Kadınlar* (2016), İstanbul: İletişim Yayınları. 246-279.

Arat, Yeşim (1989). The patriarchal paradox: Women politicians in Turkey. Fairleigh Dickinson Univ Press.

Argunşah, Hülya (2016). Kadın ve Edebiyat "Kendini Yazmak", İstanbul: Kesit Yayınları.

Ayas, Nevzad (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Aydın, Harun (2015). "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de kadın." *Current Research in Social Sciences* 1.3, ss. 84-96.

Bayburt, Berrin & Duman, Doğan (2020)."Milli Mücadele Döneminin Değerler Eğitimi Açısından Analizi", *Belgi Dergisi*, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, ss. 1704-1719.

Bozkır, Gürcan (2000). "Türk Kadın Birliği." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 3.10.

Chatterjee, Partha (1990). "The Nationalist Resolution of the Women's Question", in (Eds.) K. Sangari, Vaid. *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey.

Çakır, Serpil (1994). *Osmanlı kadın hareketi*. Metis Yayınları, İstanbul.

Dalaman, Zeynep Banu (2020). *Kadın Hareketinde Feminist Alternatif Medyanın Rolü: Türkiye ve Tunus Örnekleri. 2*020. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dalaman, Zeynep Banu (2021). "Osmanli Toplumu Son Döneminde Kadın Dergileri ve Feminist Uyanış Feminist Awakening Through", *in Küreselleşen Dünyada Kadın ve Siyaset II* (pp. 11-22). Transnational Press London.

DrDataStats (t.y.). "Yıllara Göre Türkiyede Yükseköğretim (Üniversite, MYO, Öğretim Elemanı, Öğrenci, Yabancı Öğrenci Sayıları, Yurtdışında Okuyan Öğrenci Sayıları) (1923/24-2020/21)", https://www.drdatastats.com/egitim-ogretim-yillarina-gore-turkiyede-universite-onlisans-ve-lisans-ogrenci-sayilari/, Erişim Tarihi: 25.9.2021)

Davaz, Aslı (2014). *Eşitsiz kız kardeşlik: uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Davies, Sandi J. (2016).*Women in the Security Profession: A Practical Guide for Career Development*. Butterworth-Heinemann.

Durakbaşa, Ayşe (1998). "Cumhuriyet döneminde modern kadın ve erkek kimliklerinin oluşumu: Kemalist kadın kimliği ve 'münevver erkekler'." İçinde *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ss. 29-50.

Eken, Hurigül (2010). *Rol etkileşimi bağlamında kadın subaylar*. Palet Yayınları.

Gökçen, Sabiha ve Oktay Verel (1994). *Atatürk'le bir ömür*. Altın Kitaplar Yayınevi.

Gülen, Hande (2015). "Kemalist Modernleşmede Aile, Ulus, Kadın ve Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu Dergileri." *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 12: 152-164.

Gündüz, Mustafa (2017). "Türk eğitim sisteminde aşırı militarist uygulamanın başlaması (1926-1947)." *Erdem 71-72*: 69-90.

IMDb, (1931). Liebeskommando Film afişleri, (Erişim Tarih: 30.9.2021: https://m.imdb.com/title/tt0022072/?ref_=m_ttmi_tt)

İzgöer, Ahmet Zeki, and Ramazan Tuğ, eds. (2013) *Padişahın himayesinde Osmanlı Kızılay Cemiyeti 1911-1913 yıllığı*. Türkiye Kızılayı Derneği.

Jayawardena, Kumari (1988). "'So Comrade, What Happened to the Democratic Struggle?': Thoughts on Feminism and the Left in South Asia." *Economic and Political Weekly* , ss. 2131-2132.

Kandiyoti, Deniz (1991). "Introduction". In Deniz Kandiyoti, (ed.) *Women, Islam and the State,* London, Macmillan, s. 1-21.

Kandiyoti, Deniz (1997). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar*. Metis Kadın Araştırmaları Yayınları, İstanbul.

Kavoğlu, Samet (2018). *"II. Dünya Savaşı'nda Kadınlara Yönelik Hazırlanan Afişlerin Göstergebilimsel Çözümlemesi: "Women's Land Army" Örneği",* Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi• Sayı/Issue: 29 ss/pp. 111-124. DOI: 10.17829/midr.201733787

Kawczynski, Daniel (2011). *Seeking Gaddafi: Libya, the West and the Arab Spring*. Biteback Publishing.

Kaya, Sümbül (2013). *La production militaire du citoyen: sociologie politique de la conscription en Turquie*. Diss. Paris 1.

Kazankaya, Sevda (2020). *Asker Liseliler: Musiki Muallim Mektebi Özelinde Askerlik Dersleri Ve Uygulaması*. Hacettepe Üniversitesi, Tarih Yüksek Lisans Tezi.

Köroğlu, Erol (2004). Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kurnaz Şahin, Feyza (2019). *"Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda"*, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı. 44, ss. 217-243, Ocak 2019, doi:10.21563/sutad.511648

Kurnaz Şahin, Feyza (2014). "Cumhuriyet'in Ilk Yıllarında Yayınlanan Dergilerde "Asrî" ve "Ananevî" Kadın Imgesi". Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi, Halide Edip Adıvar'ın Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına, 1, ss. 67-106.

Maarif Vekâleti (1944). *Türkiye Cumhuriyeti Maarifi*, 1923-1943, Ankara: Maarif Matbaası, ss.112-113.

Muhiddin, Nezihe (1931). *Türk Kadını.* İstanbul Numune Matbaası.

Ökten, Recai (1941). Askerliğe Hazırlık, Kızlar İçin, Mf. Yayınları, Ankara.

Özkan, Kenan (2020). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923),* (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, ss. 569-575.

Sancar, Serpil (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, İstanbul.

Şahin, Ahmet Metehan (2019). "Millî Mücadele'den Millî Kimlik İnşasına: Ateşten Gömlek". Türkiyat Mecmuası 29, December: 151-168

Tekeli, İlhan (2010). *Tarihsel bağlamı içinde Türkiye'de yükseköğretimin ve YÖK'ün tarihi*. Vol. 14. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekeli, Şirin (1986). "Emergence of the feminist movement in Turkey." *The new women's movement* , ss. 179-199.

Toprak, Zafer (2017). *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*. Doğan Egmont Yayıncılık.

Toprak, Zafer (2014). *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935),* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Zafer (1988). "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *Tarih ve Toplum* 9.51 ss. 162-166.

Tunçay, Mete (1999). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Türkiye Cumhuriyeti Maarifi (1941). *1940-1941*, İstanbul: Maarif Matbaası, s.117

Uluğtekin, Murat, and Melahat Gül Uluğtekin, eds. (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hilal-i Ahmer icraat raporları, 1914-1928*. Türk Kızılayı Derneği.

Ünder, Hasan (2000). "Atatürk ve Kadınların Askerliği." *Tarih ve Toplum* 195, ss. 51-58.

Vurucu, İkbal (2011). "Türk Silahlı Kuvvetlerinde Kadın Olmak", *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, (Erişim Tarihi: 18.9.2021: https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turk-silahli-kuvvetlerinde-kadin-olmak)

Walby, Sylvia (2011). "Is the knowledge society gendered?." *Gender, Work & Organization* 18.1, ss.1-29.

Yuval-Davis, Nira (2010). "Cinsiyet ve millet." İletişim, İstanbul.

Zihnioğlu, Yaprak (1998). *Nezihe Muhiddin: Bir Osmanlı Türk Kadın Hakları Savunucusu* . Boğaziçi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi.

Dergi ve Gazeteler

Akşam, "Kadın Asker Olursa" ilanı, 30 Aralık 1932, s.4.

Akşam, 04 Aralık 1934

Akşam, 09 Aralık 1934

Akşam, 10 Aralık 1934

Cumhuriyet, "Kadın için Hak Beraberliği, İnsanlık için Barış İstiyoruz", 19 Nisan 1935

Cumhuriyet, "Türk Kadını Hakların En Büyüğünü Aldı", 6 Aralık 1934

Falih Rıfkı, "Türk Kadını", Cumhuriyet, 20 Haziran 1927, s. 3.

M. Şevki Yazman, "Kadınlık ve Askerlik", Türk Kadın Yolu, 15 Şubat 1927

Milliyet, "Hanımların Gazi Paşa Hazretlerine Arz-ı Tazimatı",23 Haziran 1927

Vakit, "Birinci Kadın İşçi Taburu", 11 Şubat 1918

Vakit, "İstanbul Kadınlarında Yeni Hareket: Hukuk-i Siyasiye isteyen Kadınlarımız", 03 Haziran 1923

Vakit, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nden", 8 Şubat 1918

Vakit, 08 Ağustos 1944

Vakit, 16 Haziran 1923